

Tánczos Péter

**„IDEGEN SZÓK HALLATSZANAK, AMELYEK JELENTÉSE MÉGIS TUDVALEVŐ”:
AZ ISMERETLEN FELISMERÉSE A HEINRICH VON OFTERDINGENBEN**

Absztrakt

Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című befejezetlen művének az egyik legtalányosabb jellegzetessége, hogy a regény címszereplője újra és újra homályosan tudni vél valamit, amiről pontos, fogalmi ismeretei nem lehetnek, valamint ismerősként azonosít embereket, akikkel azelőtt sohasem találkozott. Sötét sejtelve (*dunkle Ahndung*) főként álmait uralja, és hamar rájön, hogy a poézis mesterségét elsajátítva lesz képes pontosan feltárni ezek értelmét. A kérdéses szakaszok elemzésével és a hatástörténeti összefüggések (például a Kálidászatól érkező inspirációk) részleges bemutatásával viszont egy meglepően koherens világkép tárul fel előttünk. A tanulmányban emellett érvelek, hogy Novalis filozófiai programja („mindenütt otthon lenni”) és általában a mágikus idealizmus koncepciója szükségképpen előfeltételezi a szubjektum „öntudatlan”, előzetes tudását, hiszen csak az válhat egyszer ténylegesen ismertté (otthonossá), amit már eleve fel tudunk ismerni. Novalis álomfelfogását a felismerés és az elismerés (affirmáció) fogalmai mentén értelmezem, s végül röviden összevetem a koraromantikus koncepció feltételezhető előképeivel, például az arisztotelészi *anagnóriszisz* és a sztoikus *oikeiósizisz* fogalmával. Azt igyekszem bemutatni, hogy az ismeretlen felismerésének, a nem-tudott tudásának milyen koncepcionális háttere lehet a műben.

88

Kulcsszavak: Novalis, *Heinrich von Ofterdingen*, *Ahndung*, álomértelmezés, Kálidásza, *Sakuntalá felismerése*, Arisztotelész, *anagnóriszisz*, *oikeiósizisz*, *Gemüt*

Végtelen törekvés

Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regénye befejezetlensége ellenére is roppant gazdag, összetett és feltehetően rendkívüli tudatossággal megkomponált alkotás, amelynek számos, egymásra rakódó, olykor egymással feszültségben álló jelentésrétege van. A szerző a mű megírásának 1799-ben látott neki, ám azt valószínűleg nemcsak az 1801-ben bekövetkezett halála miatt nem fejezte be, hanem mert a regény koncepciója lényegénél fogva nem lezárható (Horváth 2013, pp. 65–66; Valastyán 2007, pp. 46–55). Novalis ugyanis a középkori legendákon alapuló, azokat romantikusan transzformáló *Heinrich von Ofterdingent* részben abból a célból írta, hogy felülmúlja Goethe *Wilhelm Meisterét*: ő olyan művelődési regényt akart írni, amelyben a címszereplő költőnek az élete is poétikus, amelyben maga az életút is költői formát kap (Kövári 2013, p. 86; Horváth 2013, pp. 65–66). Nyilvánvalóan

nemcsak arról van szó, hogy Novalis meg akarta volna haladni a csodált Goethe teljesítményét, hanem arról is, hogy Goethe regényének intenciója ellentmondott a német koraromantika jeles képviselője által vallott művészetfilozófiai elképzeléseknek, az élet poetizálásában, hatványozásában testet öltött elvárásnak. Az élet tökéletes átpoetizálása pedig egy jellegénél fogva bevégezhetetlen, örökké approximatív folyamatnak tűnik, így ezt a koncepciót adekvát módon csak egy nyitva hagyott regény reprezentálhatja. A rendelkezésünkre álló jegyzetek is arról tanúskodnak, hogy Novalis a művét a rendkívül gazdag szimbolikájú, de mégis meseszerűen, romantikusan reális történetet fokozatosan egy filozófiai allegóriákban szinte tobzódó, kozmikus-mitikus végkifejlet felé vezette volna (Valastyán 2007, pp. 94–100; Horváth 2013, pp. 70–73). Azt, hogy ez miképpen nézett volna ki, nagyjából sejthetjük a regény kilencedik fejezetében szereplő, Klingsohr által előadott allegorikus történetből, illetve a szintén befejezetlen *A szaiszi tanítványok* című írásából.

A befejezhetetlenség és az eszkálálódó allegorizálás szorosan összefügg azzal, hogy Novalis a regényt mint olyat szinte mindig az élettel együtt tárgyalja (Kővári 2013, p. 94): a két fogalom szinte elválaszthatatlan egymástól. A regényírás (és olvasás) az önismeret kulcsa, az életünket csak a regények formaadó voltán keresztül ismerhetjük meg. A *Heinrich von Ofterdingen*ben is a főszereplő életének fordulatai mindig regényekhez, olvasmányokhoz kötődnek (erre még egy gondolat erejéig vissza fogok térni később). Az életút és a regény szoros kapcsolatát Hardenberg a legtalálóbban talán a 66. *Virágpör*-töredékben foglalja össze:

„Életünk véletlenei olyan anyagként szolgálhatnak, amelyből azt csinálhatunk, amit akarunk. Aki nagy szellemmel rendelkezik, sokat kihozhat a maga életéből. Egy szellemmel rendelkező ember számára minden ismeretség, minden eset egy végtelen sor első eleme, egy végtelen regény kezdete.” (Novalis 1997, p. 19)

Az a novalisi imperatívusz, hogy a világot romantizálni, tehát magasabb hatványra kell emelni, a fentiek tükrében határozott megvilágítást, értelmet kap: az életünk esetleges mozzanatait, véletlenszerű eseményeit a regényes megköltés formaadása révén tudjuk átszellemíteni, sajátos és sorsszerűvé tenni. A kérdés persze az, hogy ez az értelmet adó afirmáció (vagy azt is mondhatjuk, sajátként való elismerés) miként is tud megvalósulni – milyen koncepcionális feltételeken nyugszik ez az eljárás.

Az álmok szerepe a *Heinrich von Ofterdingen*ben

Talán nem tévedünk nagyot, ha az így értett elismerés rekonstruálásakor a regény egyik legjellegzetesebb sajátosságából indulunk ki, a szereplők sejtelmes álmaiból és az általuk előadott álomteóriákból. A mű egyik talán legismertebb passzusa –

amelyet Sigmund Freud is idéz az *Álomfejtés*ben –, amikor Heinrich védelmébe veszi az álmokat az azok jelentőségéről már megfélekedező apjával szemben:

„Úgy vélem, az álom védszer az élet egyhangúságára és mindennaposságára, megújhodást hozó szabadulása lekötözött képzeletünknek, amikor az élet minden képét egymásra vetíti, s a felnőtt ember szünni nem akaró komolyságát vidám gyermeki játékkal szakasztja meg. Álmok nélkül bizonyára hamarabb megöregednénk, s így az álom, ha nem származik is közvetlenül az égből, mégiscsak isteni adománynak tekinthető, nyájas kísérőnknek a szent Sírhoz vezető zarándokúton.” (Novalis 1985, pp. 12–13)

Ezek a – Freud kifejezésével élve – „szeretetreméltó szavak” (Freud 1985, p. 69) valóban híven összefoglalják a novalisi álmértelmezés legfontosabb komponenseit, és felvonultatják a költő-filozófus gondolkodásának legismertebb vonásait. Meglátásom szerint viszont sokkal fontosabb Heinrich válaszának folytatása, amelyet már nem olyan gyakran citálnak:

„Az az álom pedig, amelyet mára virradva láttam, aligha semmitérő véletlen az életemben, hiszen érzem, amint lelkembe nagy ívű kerék módjára kapaszkodik, és hatalmas lendülettel pörgeti.” (Novalis 1985, p. 13)

A címszereplő itt a kék virágról szóló álmára utal, és mintegy megelőlegezi azt, hogy az álom lesz a kulcsa az élet jelentéstelivé és sorsszerűvé tételének. Érdekes, hogy ez a zárómegjegyzés hangütését tekintve teljesen ellentmond az előző teoretikus fejtegetésnek: az álom itt már nem az istenség által adományozott könnyed, gyermeki játék, kikapcsolódás lehetősége, hanem szinte baljóslatú, az élet értelmét titokzatosan elfedő, de mégis felvillantó esemény.

Novalis műveiben az álmoknak megkerülhetetlen szerepük van, és gyakori előfordulásuknak, valamint a szerző holisztikusan is plurális gondolkodásmódjának köszönhetően többféle értelmezési lehetőségük is kirajzolódik.¹ Mivel a *Heinrich von Ofterdingen* álmjeleneteiben a szerelmi vágy és a leendő kedves előzetes „megsejtése” kardinális jelentőséggel bír, nem lehet szó nélkül elmenni az álmok erotikus motívumai mellett. Ezek részleges felidézése már csak azért is indokoltnak tűnik, mivel árnyalják a regényt végig uraló légies, romantikusan ideális hangvételt. Az *Ofterdingen* álmjeleneteinek természetesen számos, pszichoanalitikus igénnyel fellépő olvasata született, amelyek éppen ebből a félig-meddig rejtett (vagy legalábbis kevésbé explicit) szexuális karakterisztikumból indultak ki. Ennek egyik jellegzetes példája Heinrich azon álmának elemzése, amelyben a pörgő csónakban ülő Mathildét megmenteni akarva a vízbe veti magát, ám az örvénylő habok közt eszméletét veszti, a szíve megáll, majd egy furcsa, idegen tájon találja magát (Novalis 1985, p.

---

¹ *A szaiszi tanítványok* kezdősora fejezi ki talán legtalálóbban ezt a pluralitást: „Sokféle út van, amelyen az emberek járnak.” (Novalis 2002, p. 214)

88). Mathilde már várja őt, s egyértelművé teszi Heinrich számára, hogy a „kék áradat” alatt vannak, s hogy most már örökké együtt maradnak. A jelenet könnyen értelmezhető egyféle szerelmi halálként, az ént felszámoló szexuális beteljesülésként (Calhoon 1992, pp. 77–78). Bizonyára nem volna lehetetlen akár a teljes művet ilyen, következetesen végigvitt analitikus intencióval elemezni – ahogyan például Bernd Oberhoff interpretálja Wagner *Ringjét* (Oberhoff 2014) – ám egy ilyen elemzés sem a lehetőségeink, sem a szándékaink között nem szerepel. A regény álmainak erotikus regiszterétől egyelőre mégsem tekinthetünk el (legfeljebb csak a direkt pszichoanalitikus műinterpretációtól), hiszen az is szervesen hozzátartozik a novalisi allegorézis kulcsának tekinthető „álommunkához” – és a költő-filozófus koncepciójában csak az álomreflexión keresztül lehet eljutni a szellem mélységéig, a dolgok lényegéig vagy az abszolútumig (Valastyán 2007, p. 95). Az *Ofterdingen* álmainak felidézése és értelmezése így nem csupán intellektuális játék, hanem a szerző ismeretelméleti (és „metafizikai”) alapállásának megértési feltétele.

A teljesség igénye nélkül most csak egy-két olyan, erotikus felhangú szöveghelyet emelnék ki, amelynek a későbbiekben még jelentősége lesz: konkrétan egy olyan, visszatérő szerzői megoldás, motívumhasználat jelzésére szorítkozom, amelyben valamiféle sejtető, megelőlegező vonás rejlik (hamarosan érthetővé válik, hogy miért pont ezt emelem ki). Heinrich első álmában rögtön felbukkan ez a jellegzetesség:

„Úgy sejtett, mintha sötét erdőt járna magányosan. Csak ritkán csillant át a napfény a zöldellő szövedéken. Csakhamar egy fölfelé vezető sziklaszurdokhoz ért. Mohos köveken hágott föl, amelyeket egy régvolt áradás vetett a mélybe. Végül egy kis tisztáshoz ért, amely a hegy hajlatában feküdt. A tisztás mögött kőszál magaslott, amelyeknek lábánál ő megpillantott egy nyiladékot, ez pedig egy sziklába vágott folyosó elejének látszott. A folyosóban kényelmes volt a járás (...). Bevonta mindenütt a barlang falait ez a folyadék, amely nem volt forró, de hűvös volt, és a falakra csupán tompa, kékes fényt vetett. (...) Ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy megfürödjék; levetkezett, és a medencébe lépett. Olybá tűnt, mintha napszállati pír felhője ömölné körül; menyeyei érzés áradt el a bensejében; bensőséges gyönyörrel törekedett benne számtalan gondolat egyesülésre. Új, sohasem látott képek fakadtak benne, s ezek is egymásba folytak, és látható lényekké váltak ökördötte; s a nyájas elemnek minden hulláma megannyi gyöngéd kebelként simult hozzá. A habokban akárha bájos leánykák oldódtak volna fel, akik testet öltöttek a fiú mellett egy-egy pillanatra.” (Novalis 1985, p. 10)

Az idézett részlet vége teljesen egyértelműen egy erotikus álmokép leírása (maga az álom egyébként a kék virág megpillantásába kulminál), ám az addig vezető út is mintegy előrevetíti, hogy mire számítsen az olvasó. A barlang a regényben mindig a rejtett, titokzatos kincset, titkot (akár a nőiség, a másik titkát is) jelképezi; ebben

az esetben a nyiladék bejárása előrevetíti, allegorikusan sejteti a bekövetkező fordulatot – a felnőttkor határán álló címszereplő számára előálló új élményt.

Az *Ofterdingen* logikájából és a novalisi gondolkodásmódból fakadóan az álomszimbolika az éber jelenetekre is átgűrűzik, valamint a regényben szereplő fabulákban is megjelenik. A kalmárok által előadott, Atlantiszban játszódó történetben is hasonló megoldással találkozhatunk. A fabula középpontjában álló, a királylány és a természetet kutató fiatalember között kialakuló szerelem beteljesülését a következőképpen írja le Novalis:

„A vihar egyre tombolt, az utat mindhiába keresték, s bizony boldogok voltak, amikor egy villám fellobbanó fényében egészen közel, erdőborította domb oldalában egy barlangot vettek észre, ahol úgy remélték, biztonságban lehetnek a fürgetegtől, és kipihenhették fáradalmaikat. Mindezt a szerencse megadta nekik. Száraz volt a barlang, és tiszta moha nőtte be. (...) Szívük ártatlansága, kedvélyük varázslata, édeslő szenvedélyük és ifjúságuk ellenállhatatlanul kiborító hatalma feledtette csakhamar a külvilágot és annak törvényeit, és a fürgeteg nászdala, valamint a villámok menyegzői fáklyafénye mellett belesringatták a kábulatok legédesebbikébe, amely halandó szerelmesek boldogsága lehet valaha.” (Novalis 1985, p. 34)

Ebben az esetben ugyan valóban van a cselekmény szempontjából is szerepe a barlangnak – hiszen ott találnak menedéket a vihar elől –, azonban a mohával benőtt barlang provizórikus funkciója ezzel együtt is érvényesül.

Még inkább egyértelmű a helyzet a két, Heinrich által vonzónak talált fiatal nő első felbukkanásakor. Mielőtt a főszereplő egy rejtélyes énekhangot követve találkozna Zulimával, boltívekre és mohos kőszálakra bukkan, harcias láz lesz úrrá rajta (Novalis 1985, p. 46), de hasonlóképpen Mathildéről is egy lány talajú, különös csontokkal teli barlangban értesül először – pontosabban az ott élő remete könyvében lapozva bukkan rá a képmására (Novalis 1985, pp. 64–75). A barlangok, sziklanylások egyértelmű jelei a könyvben annak, hogy hamarosan egy fontos női szereplő fog megjelenni a színen, illetve annak, hogy egy potenciális szerelmi jelenet tanúi lehetünk. Olykor Novalis (látszólag indokolatlanul) megemlíti azt is, hogy az amúgy kellemes és termékeny „tátongó szakadékok” riasztó látványt nyújtanak (Novalis 1985, p. 52.) – amely akár jelezheti a tapasztalatlan fiatalember félelmeit is. Megjegyzem, a természet fenyegető, riasztó jelenlétére természetesen más magyarázat is adódik (Valastyán 2015, p. 61).

Esetünkben a barlang-motívumnak nem a szerelmi-erotikus konnotációi az érdekesek, hanem az, hogy előrevetítik a közelgő fejleményeket, fordulatokat. Heinrich útkeresésének, fejlődésének fontos mozzanata a társkeresés, az álomban látott kék virág fellelése – ennek stációit jelzik előre a barlang-motívumok. Ez az előrevetítés, előrejelzés az igazán érdekes – a továbbiakban ezt kívánom megvizsgálni összhangban a Novalis által használt fogalmi nyelvvel és az általa tanúsított filozófiai intencióval.

Sötét sejtelmek

Abban, hogy egy regény narrációja mintegy megelőlegez, előrevetít egy fordulatot, önmagában semmi meglepő nincs; az már annál érdekesebb, ha maguk a szereplők tudnak valamit, amit nem lehetne még tudniuk. A *Heinrich von Ofterdingen* egyik legtalányosabb jellegzetessége, hogy a regény címszereplője újra és újra homályosan tudni vél valamit, amiről pontos, fogalmi ismeretei nem lehetnek, valamint ismerős-ként azonosít embereket, akikkel azelőtt sohasem találkozott. A legtöbb esetben ezeknek a sejtelmeknek, ezoterikusnak tetsző ismereteknek az álmok a forrásai, vagy olyan, a logikát és természettörvényeket megkérdőjelező eseményekből erednek, amelyeket akár egy-egy éber álom mozzanatainak is tekinthetünk. Az álom és az ébren töltött idő a regényben amúgy is gyakran összeér, átfolyik egymásba; sőt a regény tervezetben maradt kifutása szerint az új aranykorban az álom és valóság teljesen átfedi majd egymást (Horváth 2013, p. 73).

Két típusba érdemes gyűjteni azokat a regényben szétszórta előforduló motívumokat és jeleneteket, amelyek valamiképpen a nem-tudható tudást tematizálják. Az első csoportba azok a jórészt dialogikus formában megfogalmazott elméleti okfejtések vagy önreflektív megjegyzések tartoznak, amelyekben Heinrich olyan ismereteket fedez fel az elméjében, amelyekről racionális alapon nem lehetne tudomása. A másik típust pedig azok a szöveghelyek alkotják, amelyekben a címszereplő felismerni véli az addig sosem látott szereplőket.

Az első típusra, a titokzatos eredetű tárgyi ismeretre számos példát fel lehetne hozni. Ide sorolható például az az eset is, amikor Heinrich az öregember dalát hallgatva úgy érzi, hogy „hallotta már valahol” azt korábban (Novalis 1985, p. 62). Gyakoribb persze az, amikor nem egy konkrét tárgy vagy jelenség tűnik számára ismerősnek, hanem valamiféle homályos, megfoghatatlan képpel, körvonal nélküli előzetes tudással rendelkezik egy helyzetről, állapotról vagy általános ismeretkörrel. Ennek a sejtésnek a leggyakoribb tárgya maga a költészet – az a mesterség, amelyet Heinrich már akkor is hivatásának tart, amikor még semmit sem tud róla. A kalmárokkal beszélgetve is hamarosan a poézis lesz a téma, és beszélgetőtársai jelzik neki, hogy valószínűleg költői tehetséggel rendelkezik.

„Úgy sejdítjük, hajlamod van a költészethez. Könnyedén beszélsz lelked (*Eures Gemüts*) jelenéseiről; s választékos fordulatok és illő hasonlatok híján sem szűkölködöl. Vonzódol a csodálatoshoz is, amely nélkül nem létezik költő.” (Novalis 1985, p. 22; Novalis 1989, p. 126)

Erre a következőket válaszolja:

„Nem tudom – szólt Heinrich –, hogyan történhetik ilyesmi. Gyakorta hallottam költőkről és dalnokokról, mégsem láttam egyiküket is. Fogalmam sincs

furcsa tudományukról, de szerfölött vágyakozom hallani róla. Olybá tűnik, mintha jobban értenék majd némely dolgokat, amelyek most bennem csak sötét sejtelmek (*dunkle Ahndung*). Költeményekről nekem sokszor meséltek már, de még egy sem került közülük a szemem elé, s tanítómnak ezzel a művészettel nem volt alkalma megismerkedni.” (Novalis 1985, p. 22; Novalis 1989, p. 126)

Heinrich tehát még életében egy költeményt sem olvasott, mégis potenciális poétaként tekint magára, s abban ismeri fel költői vénáját, tehetségének alapját, hogy olyan dolgokról rendelkezik „sötét sejtelmekkel”, amelyeknek számára nem lenne szabad ismerősnek lenniük.

A sejtési (*ahnen*), illetve a sejtés (*Ahndung*) különösen fontos kifejezések ebből a szempontból a regényben: időről időre előkerülnek mint a rejtélyes eredetű, fogalmilag nem tiszta, de mégis holisztikus érvényű tudás terminusai. Az *Ahndung* affirmálható fogalom a koraromantikus gondolkodók filozófiájában válik; Immanuel Kant még agyrémmek titulálta azt:

„Ha azonban a bennünket állítólag a hatalmában tartó sors döntésén, nem pedig a szabad akartunk (...) használatán múlnak a dolgok, akkor a jövőbelátás vagy előérzet, vagyis *sejtelem* (*Ahndung, praesensio*), vagy pedig *előzetes várakozás* (*praesagatio*). Az előbbi mintha valamiféle, a még jelen nem lévőre fogékony érzékről árulkodnék; az utóbbi az eljövendők tudata, mely fejlemények egymásutánjának törvénye (az okság törvénye) fölött való elmélkedésből születik. Könnyű belátni, hogy agyrémm minden sejtelem (*alle Ahndung ein Hirngespensst sei*); hiszen hogyan érzékelhetnök, ami még nincs?” (Kant 2005, p. 104; AA 7, 187).

Kant a *Pragmatikus érdekű antropológiában* éppen azért veti el a sejtelem létjogosultságát, ismeretelméleti relevanciáját, mivel a sejtés során olyasmire kellene emlékeznünk, amit még nem éltünk át, amiről nem lehet tapasztalatunk. Hozzáteszi, hogy a sejtelmek jobbára baljós érzettel járnak, azokat a szorongás érzése kíséri; ám vannak boldog sejtelmek is: ezek a rajongók sejtései, akik azt hiszik, hogy misztikus szemléletük révén megérik egy titok lelepleződését. Azokat a skót hajósokat hozza fel példaként (bár ez sem éppen szívderítő jelenség), akik az árbócrúdon felakasztva látni vélik azon személyeket, akiknek halálhíréről majd a kikötőben fognak értesülni (Kant 2005, pp. 104–105).

Jelen írásban nincs arra lehetőség, hogy áttekintsük a sejtelem kanti elvetésétől a koraromantikus afirmációig vezető eszme- és fogalomtörténeti utat, ám gondolatmenetünk szempontjából elég az is, ami az idézett kanti és a releváns novalisi szöveghelyek összevetéséből adódik. A novalisi afirmáció kulcsa ugyanis az, hogy a koraromantikus gondolkodó már nem tartja képtelenségnek azt, hogy olyasmire emlékezzünk, amit még nem éltünk át. Novalis holisztikus filozófiája, a mágikus idea-

lizmus transzszubsztanciáció-tana, valamint a felcserélhetőség és behelyettesíthetőség univerzális érvényessége (Blumenberg 2002, pp. 147–149) lehetővé teszi ezt a lineáris időrendet felülíró eljárást.² Jól példázza ezt a regény utolsó, elkészült fejezetében a zarándok hirtelen feltörő, az idő egészét egybelátó tapasztalata („Jövendő és múlt érintkeztek és bensőségesen szövetkeztek benne” – Novalis 1985, p. 132), illetve a „leánykával” való, okokozati rendet és temporalitást felrúgó beszélgetése (Novalis 1985, p. 134).

A novalisi sejtést – természeténél fogva – nehéz fogalmilag megragadni. Az nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy kifejezetten a költő az, aki rendelkezik a sejtés képességével, s ily módon a nem ismert dolgokat is ismeri. Ez a tudás persze nagyon is megtévesztő lehet, ugyanis valójában nem egyértelműen ismeretelméleti fogalomról van szó. A sejtés mindig erősen kötődik a régmúlthoz, a „hajdani” állapotokhoz: Heinrich is megjegyzi, hogy az ősidőkben a költői tehetség sokkal gyakoribb lehetett (Novalis 1985, p. 22), de például az apja is kitért az első fejezetben szereplő beszélgetésükben arra, hogy az álmok egykor „isteni látomások” is voltak (Novalis 1985, p. 12). Ez a költői régmúlt leginkább a gyerekkor analógiájára érthető meg: Novalis legtöbbször ezt az archaikus, költői tudást az ártatlan, gyermeki sejtéssel állítja párhuzamba (például Novalis 1985, p. 142). Az elveszett bölcsesség egykori birtokosai *A szaiszi tanítványok* Mesteréhez lehettek hasonlóak:

„Szemében különös fény izzik, midőn elének tárja a fenséges rúnát és tekintetünkben kutat: vajha bennünk is felkelt-e már a csillag, mely az alakzatokat láthatóvá, érthetővé teszi. (...) Gyakran beszélte el nekünk, miként űzte előre szenvedélye érzékei gyakorlására, foglalkoztatására, kielégítésére. Csillagokat kutatott az égen, állásukat, vonulásukat homokba vázolta; fáradhatatlanul kémlelte a levegőóceánt, s nem unta el figyelni mozgásait, felhőit, fényeit, tisztaságát. Köveket, virágokat, bogarakat gyűjtött, megannyifélét s hol így, hogy úgy rendezgette őket. (...) Mindenütt régi ismerősökre bukkant – csak-hogy csudásan vegyítve, párosítva, s gyakran így lelt magyarázatot szokatlan dolgokra. Csakhamar mindenben kapcsolatot, érintkezést, találkozást fedezett fel; immár semmit sem látott önmagában lévőnek. Érzékei észleletei színpompás képekbe sűrűsödtek: egyszerre látott, hallott, tapintott és gondolkodott. Ujjongott, ha távolos dolgok között felismerni vélte a kapcsolatot: szemében az emberek csakhamar csillagokká, a kövek állatokká, felhők növényekké változtak.” (Novalis 2002, pp. 214–215)

A Mesternek sikerült elolvasni a természet titkosírását, ahogyan a *Heinrich von Ofterdingen* által feltételezett ősidők emberei is képesek voltak beszélgetni a sziklakkal és az állatokkal, megérteni a természet amorf jeleit.³ A novalisi mágikus idealizmus

---

² A novalisi Ahndung kétellyel való szembeállíthatóságához lásd: Jakab 2024, pp. 136–138.

³ Az amorf természeti képződmények novalisi hermeneutikai-szemiotikai értelmezéséről máshol részletesen írtam (Tánczos 2016).

ideáltipikus alakjai azonban más szemmel nézve nagyon is infantilis karaktereknek tűnnek: a Mester is abban leli örömét, hogy kövekben és a homokba rajzolt mintázatokban gyönyörködik. Sőt, a Mester a tanítás feladatát át akarta adni egy igazi gyermeknek (akinek a karakterrajza egészen krisztusi), illetve a nem túl ügyes, de pedáns növendéket akkor dicséri meg igazán, amikor az megtalálja a gyermeki oldalát (Novalis 2002, p. 215).

Az amorf vagy érthetetlen jelek az elemzett regényben is nagy jelentőséggel bírnak. Heinrichet lenyűgözi Zulima általa nem ismert betűkkel teleírt szalagja (Novalis 1985, pp. 49–51), amelyet képtelen ugyan megfejteni, ám a kapott ajándék mint emlékeztető tárgy mégis valamiféle haptikus olvasási művelet objektuma lesz (Valastyán 2019, p. 91). Hasonlóképpen a későbbiekben az ismeretlen nyelven írott könyvek is rabul ejtik: ezek jelentőségét az adja, hogy direkt módon nem képes őket megfejteni, s ily módon a sejtés érvényessége megmarad. A sejtés nem ideiglenes állapot lesz, hanem permanens módon megőrződik.

Felismerni a nem-ismertet

A másik típusba azok a szöveghelyek tartoznak, amelyekben Heinrich általa korábban nem látott személyeket vél felismerni. A legjellegzetesebb példát a későbbi mesterével, Klingsohrral való megismerkedése szolgáltatja: amikor először megpillantja a költőt, rögtön az jut eszébe, hogy már látta valahol (Novalis 1985, p. 80). Ebben az esetben Heinrich azonnal azonosítja a feltételezhető forrást: korábban a remete könyvei között talált egy olyan, számára ismeretlen nyelvű példányt, amelynek illusztrációi között az ő alakja is szerepelt, sőt számos családtagját, ismerősét is felfedezi – és azok is ismerősnek tűnnek számára, akiket korábban még soha nem látott (Novalis 1985, p. 75). Úgy emlékezik, Klingsohrt is ebben, a saját életútját előzetesen megörökítő titokzatos könyvben látta először.

Hasonló a helyzet későbbi mesterének lányával, Mathildével is. Bár majdani szerelme először apja árnyékában nem is tűnik fel neki, rájön, hogy már kétszer is találkozott vele. Egyrészt Mathilde volt a titokzatos, első álmában szereplő kék virág, másrészt utólag rájön, hogy őt is látta korábban a könyvben. Heinrich el is szégyelli magát, hogy amikor a kötet lapjain látta a képmását, nem indította meg jobban a lány szépsége (Novalis 1985, p. 87). Ez a megjegyzés annyiban nagyon érdekes, hogy a novalisi filozófiai keretrendszerben szükségszerű volt, hogy első alkalommal nem fogta meg a lány: tulajdonképpen egy személy vagy jelenség jelentőségét az adja, hogy a szubjektum őt már ismerősként azonosítja. Ez az ismerőség, ahogyan majd még visszatérek rá, az alapja mindenféle vonzalomnak és affirmációnak.

Ezt támasztja alá az apa álma is, amely mintegy megelőlegezi Heinrich kék virágról szóló látomását: amikor az azóta az álmokkal szemben szkeptikus apa elmeséli a fiú anyjáról szóló, saját egykori álmát, megjegyzi, hogy természetes, hogy a feleségről álmódott, hiszen ismerte már, és vágyakozott utána (Novalis 1985, p.

13). Az apa beszédmódja végig kettős: tagadja, hogy emlékezne az ő álmában szereplő virág színére (holott kiderül, hogy pontosan tudja, hogy kék volt),⁴ illetve próbálja a lehető legföldhözragadtanban interpretálni az amúgy profetikus, a fia születését megjövendölő látomásos álmát. Az apa beszámolója tulajdonképpen előkészíti az álmot és az ismeret szoros relációját, még ha látszólag a fia interpretációjának inverzét is alkotja meg. Hiába állítja azt, hogy az ismeretség alapozza meg az álmot, a kettős beszéd révén egyben ennek a kapcsolatnak a reverzibilitását is sugallja.

Fontos hangsúlyozni, hogy miközben a sejtés, a tudattalan tudás tematizálása azt látszik implikálni, hogy Novalis ezt az ösztönös tudást egy irracionális erőnek tulajdonítja, közben a regényben szinte minden előzetes sejtésről, felismerésről kiderül, hogy van valami alapja: végül mindig rájövünk, hogy – még ha egy nem kevésbé irracionális jelenség oldja is meg a helyzetet, mint például a titokzatos könyv esetében – Heinrich már valóban látta, tapasztalta az ismerősnek gondolt személyeket és tárgyakat. Azt gondolom, hogy ez alapvetően Novalis természetfelfogásával áll összefüggésben: Schellinghez hasonlóan Novalis is a természetre egyféle alvó intelligenciaként tekint, egy öntudatlan erőként, amely arra vár, hogy megszólítva felébresszék (Nassar 2014, pp. 2, 260). Ez az öntudatlan állapot az eszmélet elvesztéséhez hasonló – egykor még a sziklával, állatokkal, patakokkal is beszélgetni lehetett, s ha megfelelően szólunk hozzájuk, újra lehetségessé válik:

„Nem fejezi-e ki a természet hasonlatosan az archoz, a mozdulatokhoz, a szívveréshez vagy az arcszínhez ama magasrendű, csodálatos lények állapotát, kiket mi embereknek nevezünk? Nem válik-e a szikla sajátosan második személyűvé, ha megszólítom?” (Novalis 2002, p. 227)

Ebből következik, hogy mindaz, ami a sejtésben mintegy öntudatlanul előbukkan, egykor valószínűleg tudatos volt. Nem véletlen, hogy a természet alakzatainak olvasása a sejtésen alapul: ennek a lényegileg dekódolhatatlan titkosírásnak a nyelvtenát csak megsejteni vagyunk képesek (Novalis 2002, p. 214). Novalis szövegvilágában az álmok is azért bírhatnak profetikus erővel, mert valami már elfelejtettéről, természetivé vált dologról tudósítanak: valami olyan lett belőlük, amit már nem tudunk kontrollálni.

A felismerés kérdése kapcsán szeretnék még egy hatástörténeti (valamint a későbbiekben egy motivikus) analógiát felvetni. Egyértelműen kimutatható, hogy Novalis számára a *Heinrich von Ofterdingen* írásakor fontos irodalmi inspirációt jelentett Kálidásza *Sakuntalá felismerése* című drámája. Az indiai darab röviden arról szól, hogy Dusjanta király megismerkedik egy, a remeték között élő lánnyal, Sakun-

---

⁴ „„Óh kedves apám, azt is mondd el, milyen színe volt!« - kiáltott a fiú hevesen felindulva. »Arra már nem emlékszem, bármily pontosan belém vésődött is egyébként minden.« »Nem kék volt-e?«” (Novalis 1985, p. 15) Ugyanakkor, amikor az apa elismétli álombeli kísérője szavait, kiderül, hogy mégis emlékszik, hogy a virág kék volt: „keress meg egy kék virágocskát, amely idefönt fog nyílni (...)” (Novalis 1985, p. 15).

talával, akivel ugyan elhálják a házasságukat, azonban egy átok következtében a király elfelejti feleségét, és mint idegent elutasítja, hogy aztán az istenek segítségével oldódjon meg a probléma. A darabban többször előfordul a *kék lótusz* motívuma, amelyet a novalisi kék virág egyik előképének tartanak, sőt Novalis a regény vázlatában eleve azt a célt tűzi ki magának, hogy műve hasonlítson az indiai darabhoz (Novalis 1985, pp. 161, 177; Kálidásza 1961, pp. 237, 243, 258–261;). Baráti körében teljesen bevett volt Hardenberg jegyesét Sakuntalának nevezni: ilyen mértékig azonosult Novalis Kálidásza darabjával, ennyire a saját sorsára vonatkoztatta azt (Zanucchi 2006, p. 80; Cowan 2010, p. 82). Novalist elsősorban a számára ismeretlen nyelven íródott történetben (Georg Forster német fordításában olvasta a művet – Cowan 2010, p. 80) a titokzatos és archaikus keleti világ fogta meg: az itt bemutatott költői miliót az emberiség boldog gyermekkorával azonosította.⁵

Kálidásza a művében egy, az indiai kultúrában jól ismert témát dolgozott fel, ám az eredeti történethez képest mégis egy fontos változtatást hajtott végre. Az, hogy Duszanta király nem ismeri fel Sakuntalát, genuin, innovatív eleme a drámának. A *Mahábháratá*ban ugyanis a király a szerelmes együttlét után már nem tart igényt Sakuntalára, és egészen egyszerűen letagadja, hogy ismerné a gyermekével érkező egykori szeretőjét:

„Hogyne emlékezett volna a rádzsza! Mégis így felelt:
»Koldus céda te, mit kerepelsz? Nem emlékszem! Ki lánya vagy?
Szerelem-, vagyon- és törvény-közösséget *veled?* Ne mondd!
Menj, vagy maradj: nekem, szépem, mindegy, akármit is csinálsz.«
(...)
Sakuntalá! Akit szültél, e kisfiút nem ismerem;
az asszonyok hazudnak mind, ki hinné el beszédedet?» (Mahábháratá, pp. 95–97)

98

Végül Sakuntalá eléri, hogy a király betartsa a szavát. A *Mahábháratá*val ellentétben a *Sakuntalá felismerésében* az uralkodó már nem egyszerű házasságszédelő, hanem tényleg elfelejti a lányt (egy rosszindulatú átoknak és az emlékeztető gyűrű elvesztésének köszönhetően). Amikor először szembesítik az ígéretével, így reagál:

„A KIRÁLY (*figyelmesen nézi Sakuntalát. Magában*)
Hogy ez a gyönyörűséges, tiszta és szép teremtés
valaha a feleségem volt-e vagy sem – nem tudom.
El is ijedek tőle, s vágyom is rá, akár az
icike-picike méh a harmattal-telt virágra.
(...)

---

⁵ A *Sakuntalá felismerése* Novalisra gyakorolt impulzusairól, a hatástörténeti kapcsolatokról némiképp eltérő megközelítésben (valamint a *Himnuszok az éjszakához* című művének felismerés fogalmáról) már írtam: Tánczos 2021.

A KIRÁLY. Remeték, hiába gondolkozom, nem emlékszem rá, hogy e hölgyet feleségül vettem volna. Mitévő legyek a terhesség látható jegyeit viselő asszonnyal, ha nem tudok róla, hogy én vagyok a férje?” (Kálidásza 1961, p. 280)

Kálidásza drámájában Duszanta szeretné, hogy igaz legyen a lány története (hiszen tulajdonképpen ismét beleszeret), és bár van benne némi bizonytalanság (a méh-hasonlat érthető az első találkozásukra való tudattalan visszautalásként), a tisztessége nem engedi, hogy azt hazudja, emlékszik Sakuntalára. Kálidásza a varázslatos elfelejtés motívumának beemelésével szimpatikusabbá tette a királyt, s valódi szerelmi történetté alakította a megesett lány esetét. Számunkra azonban sokkal fontosabb, hogy ezzel a gesztussal akaratlanul is az európai irodalmi tradícióba kapcsolta be a művet.⁶

A felismerés (*anagnóriszisz*) az arisztotelészi drámaelmélet egyik igen fontos fogalma, a történet szerkesztés lényeges elve. Az ún. bonyolult mese három része, eleme a váratlan fordulat (*peripeteia*), a felismerés (*anagnóriszisz*) és a szenvedés (*pathosz*).

„(...) a felismerés (*anagnóriszisz*) pedig, mint a szó jelentése is mutatja, a jó- vagy balszerencse vonatkozásában meghatározott helyzetben levő személyeknek a nem ismerésből megismerésbe, rokonság vagy ellenséges viszony megismerésébe való átváltása. Legszebb a felismerés, mikor váratlan fordulattal együtt következik be, mint például az *Oidipuszban*. Vannak mindenesetre másfajta felismerések is, mert bekövetkezhetik a mondottak szerint élettelen és véletlenszerű dolgok vonatkozásában is, és felismerés tárgya lehet, hogy valaki megtett-e valamit, vagy nem tett meg. Amelyik azonban a leginkább része a mesének és a leginkább része a cselekvésnek, az az említett.” (Arisztotelész 1997, p. 51; 52a–b)

Arisztotelész tehát a felismerést a tudatlanságból a tudásba, a nem-ismerésből a megismerésbe való átmenetként definiálja, és ennyiben ugyanazt a kognitív vagy inkább re-kognitív jelentést hordozza, amelyet a *Sakuntala felismerésében* (eredeti címe: *Abhijñānaśakuntalam*) a szanszkrit *Abhijñā* kifejezés is tartalmaz.

Emiatt a dráma a felismerés megkéséséről szóló, Arisztotelész által is emlegetett görög tragédia párdarabjaként is felfogható: az *Oidipusz király* tragikuma is a nem kellő időben történő felismerésben rejlik. Az az Oidipusz, aki megválaszolja a szfinx reflektív kérdését, képtelen magára ismerni a dögvész okozójában. Míg az *Oidipusz király* filozófiai értelemben az önmagunkra irányuló reflexiót problematizálja, addig

---

⁶ Herder egy Novalis által is jól ismert tanulmányában az arisztotelészi drámaelméletet leváltó új dramaturgiai modell reprezentánsaként azonosítja Kálidásza művét (Cowan 2010, p. 80).

Kálidásza drámája a másik felismerhetőségét, a szeretett lényre való ráismerést tematizálja. A *Heinrich von Ofterdingen* címszereplőjének is egyik legfőbb törekvése, hogy képes legyen felismerni az álmában megpillantott kék virágot, leendő kedvesét.

A *Sakuntalá felismerésében* persze a probléma más jellegű: Dusjanta egy átok következtében feledkezett el a már ismert és szeretett Sakuntaláról. Ezzel szemben Heinrichnek olyan valakit kell felismernie, akit tulajdonképpen még nem ismer. Novalis tehát még inkább bonyolítja a képleten, és a felismerést nem egyszerűen a márismert azonosításaként interpretálja, hanem a totalitással, a holisztikus látásmóddal összhangban végzett affirmációként, *elismerésként*. Őt elsősorban az érdekli, hogy hogyan lehet a vonzódást, tetszésélményt, az ismerősként való azonosítást felismerésként interpretálni. Azt gondolom, hogy a regény egyféle kísérlet is arra, hogy a világ elfogadását, affirmációját a már ismert felismerése révén értelmezze.

Sajáttá tevés és a ked(v)ély

A felismerés (és az, hogy valami előzetesen, látszólag indokolatlanul ismerős) egyértelműen az affirmáció, a sajátta tevés, a sajátként való elismerés szolgálatában áll. A híres novalisi mondás, amely szerint a filozófia honvágy, annak vágya, hogy mindenütt otthon legyünk (Novalis 1968, p. 434), segít megérteni ezt az összefüggést. A filozófiai törekvés, amely meglátásom szerinte ezt az allegorizáló regényt is motíválja, végső soron arra irányul, hogy az egész világot – lehetőség szerint – ismerősként regisztráljuk és otthonosként belakjuk. A már említett párbeszédben, amely a zarándok és a kisleány között zajlik, szintén elhangzik egy ezt alátámasztó szóváltás: „»Hová megyünk hát?« – »Mindig hazafelé!«” (Novalis 1985, p. 134). Minden út, megismerés, felfedezés és élmény végső célja az, hogy hazataláljunk, hogy otthonossá tegyük, sajátként ismerjük fel a világot.

A sejtés, a felismerés és az otthonosság motívumait legplasztikusabban az a jelenet fogja össze, amikor Heinrich számára az aggastyán beszéde rejtett ajtót nyit a világra, s hirtelen ismerősként, otthonosként áll előtte minden, ami addig idegen volt:

„Az aggastyán szavai rejtett tapétaajtót nyitottak föl benne. Láta kis lakosbáját egy fenséges katedrális mellett, amelynek márványpadlatáról felszállt a komor múlt-világ, amíg a kupola felől dalolva lebbent a tiszta, boldog jövőendő a mélybe, megannyi aranyló gyermek-angyal képében. Hatalmas hangzatok rezdültek az ezüstös dallamban, s a tágas kapukon belépett minden teremtmény, s mindegyikük világosan fejezte ki benső természetét egyszerű kérés-sel, sajátosság beszéddel. Mennyire csodálkozott, hogy ez a létezéshez annyira nélkülözhetetlen, tiszta látomány ilyen sokáig idegen vala tőle. Most egyszer meglátott minden szálát, amely őt a környező tág világgal összekötötte; megérezte, mivé lett ő a világ által, s mit jelenthet a világ öneki, s megértette mindazokat a különd képzeteket és indulatokat, amelyeket a világ szemlélése közben eddig is érzett.” (Novalis 1985, pp. 63–64)

A Novalis holizmusából fakadó sejtés készíti elő a felismerés lehetőségét, s amikor az bekövetkezik, hirtelen otthonossá válik a környezet, s legalább részlegesen megvalósul a novalisi filozófiai projektum. Ez teljessé válni értelemszerűen nem tud, legfeljebb approximatív közeledhetünk hozzá, hiszen a totális, teljeskörű megvalósuláshoz az életnek kell véget érnie: éppen ezért nem lehet befejezni az életet magasabb hatványra emelő regényt sem.

Bár Novalist nem érte számottevő impulzus a sztoikus etika részéről, sőt ez a hatástörténeti összefüggés kifejezetten marginálisnak számít, a novalisi otthonossá tétel leginkább mégis a sztoa *oikeiószi*s fogalmával jellemezhető: ez a nehezen lefordítható fogalom „sajáttá tevést”, „sajátunkként való elismerést” jelent, amely bár az egyes gondolkodók szóhasználatában igen sokféle értelemmel rendelkezhet, alapvetően a szubjektum számára előnyös, jó dolgok afirmálását kell alatta érteni (Steiger 2021, pp. 33–36). Ugyanakkor nincs is rá szükség, hogy közvetlen hatástörténeti kapcsolatot mutassunk ki a sztoikusok és Novalis között, mivel – ahogyan azt Dieter Henrich több helyen is hangsúlyozza – a sztoikus *oikeiószi*s fogalom jelentős mértékben hozzájárult a modern racionalizmus és a korai idealizmus tudat koncepciójának kialakításához (Henrich 1982, pp. 92–93, 112, 114, 130; Henrich 2008, p. 90). Még ennél is fontosabb talán, hogy Novalis Jacobi (és Spinoza) filozófiáján keresztül találkozhatott az antik gondolat egy variációjával (Henrich 2008, pp. 89, 96). Értelemszerűen a novalisi otthonossá-tétel nem azonos a sztoikus fogalommal, ám a hasonlóság felvillantása talán jobban érthetővé teszi a koraromantikus koncepciót.

Végezetül csak utalni szeretnék rá, hogy az amúgy igen-igen sokrétű, legyezőszerűen szétnyíló értelmű *Gemüt* fogalomnak, az elmének vagy kedélynek (a *Heinrich von Ofterdingen* magyar fordításában: *kedvély*) is fontos, összetartó szerepe van a felismerés, afirmáció (vagy otthonossá-tétel) és sejtés fogalmi hármasa esetében. A *Gemüt* megjelenik a műben egy olyan értelemben is (sok más jelentésréteg mellett),⁷ amely a sajátáttá tevés, sajátként való elismerés sajátos instanciájának nevezhető. A *kedvély* az a szerv, amely mintegy önmagára vonatkoztatja a tapasztalatokat, és összehangolja a felismerés, sejtés és otthonossá tétel tevékenységeit. A *Gemüt* nem csupán a lelkiállapotot jelzi, hanem abban a gondolkodás képessége, az akarat megnyilvánulása, a belső lelki élet mélysége is jelen van (Valastyán 2024, p. 166). Hogyan történhet akkor ez az összehangolás? Bár a kanti és a novalisi *Gemüt* fogalom szignifikáns különbségeket mutat, e téren talán mégis van átfedés a két koncepció között: ahhoz hasonlóan, ahogyan Kant *Az ítéleőerő kritikájában* a *Gemütöt* a felsőbb megismerőképessegek szervezőjeként mutatja be, s az ítélet révén az öröm és örömtelenség érzésében a szubjektum önmagát érzi (Kant 2003, pp. 113–114), a novalisi *Gemüt* is a három fogalmi komponens átélhetőségét, élményszerű összeszövését teszi lehetővé.

---

⁷ Valastyán Tamás részletesen elemzi a novalisi *Gemüt* fogalmát: Valastyán 2024.

Irodalom

- Arisztotelész (1997). *Poétika* (ford. Ritoók Zsigmond). Budapest: PannonKlett.
- Blumenber, Hans (2002). „A világot romantizálni kell” (ford. Rákosi Csilla). *Vulgo* 3(1), 146–165.
- Calhoun, Kenneth S. (1992). *Fatherland: Novalis, Freud, and the Discipline of Romance*. Detroit: Wayne State University Press.
- Cowan, Robert (2010). *The Indo-German Identification: Reconciling South Asian Origins and European Destinies, 1765–1885*. Rochester: Camden House.
- Freud, Sigmund (1985). *Álomfejtés* (ford. Hollós István). Budapest: Helikon.
- Henrich, Dieter (1982). *Selbstverhältnisse: Gedanken und Auslegungen zu den Grundlagen der klassischen deutschen Philosophie*. Stuttgart: Reclam.
- Henrich, Dieter (2008). *Between Kant and Hegel: Lectures on German Idealism* (ed. David S. Pacini). Cambridge (MA) – London: Harvard University Press.
- Horváth Géza (2013). „A szeretet semmi más, mint a legmagasabb természetpoézis”: Novalis szeretetfelfogása a regények regényében, a *Heinrich von Ofterdingen* című regénytöredékben. *Kellék* 50, 65–75.
- Jakab Andrea (2024). A kétely illegitimitása Novalis mágikus idealizmusában. In Daróczi Enikő, Laczkó Sándor (szerk.), *Lábjegyzetek Platónhoz: A kétely* (pp. 133–140). Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, Státus Kiadó.
- Kálidásza (1961). Sakuntalá felismerése (ford. Vekerdi József, Tellér Gyula). In Kálidásza, *Válogatott művei* (pp. 229–315). Budapest: Európa.
- Kant, Immanuel (1902–). *Gesammelte Schriften* (AA). Preussische Akademie der Wissenschaften (1–22.), Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin (23), Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (24–).
- Kant, Immanuel (2003). *Az ítélőerő kritikája* (ford. Papp Zoltán). Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Kant, Immanuel (2005). Pragmatikus érdekű antropológia (ford. Mesterházi Miklós). In Immanuel Kant, *Antropológiai írások* (pp. 7–306). Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Kővári Sarolta (2013). A nevelődési regény tradíciójának hatása Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című művének személyiségképére. *Passim* 11(1), 86–106.
- Mahábhárata (1964). In Vekerdi József (szerk.), *Mahábhárata – Rámájana* (ford. Jánosy István et al.; pp. 7–644). Budapest: Magyar Helikon.
- Nassar, Dalia (2014). *The Romantic Absolute: Being and Knowing in Early German Romantic Philosophy, 1795–1804*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Novalis (1968). Das Allgemeine Brouillon: Materialien zur Enzyklopädistik 1798/99. In Novalis, *Schriften*, III. Band (pp. 207–480). Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.
- Novalis (1985). *Heinrich von Ofterdingen* (ford. Márton László). Budapest: Helikon.
- Novalis (1989). *Werke in einem Band*. Berlin–Weimar: Aufbau Verlag.
- Novalis (1997). Virágpor (ford. Weiss János). *Műhely* 20(2), 16–24.

- Novalis (2002). A szaiszi tanítványok (ford. Magyar István). *Vulgo* 3(1), 214–233.
- Oberhoff, Bernd (2014). *Richard Wagner A Nibelung gyűrűje: Zene-pszichoanalitikus tanulmány* (ford. N. Kiss Zuzsa). Budapest: Neuroline.
- Steiger Kornél (2021). *Tanulmányok a sztoikus etika köréből*. Budapest: Gondolat.
- Tánczos Péter (2016). A jénai romantika ismeretelméleti „etikettje”: A novalisi jel-elmélet szerepe a koraromantika illendőség-felfogásában. In Balázs Géza, Pölcz Ádám (szerk.), *Udvariasság: Szemiotika, művészet, irodalom, nyelv* (pp. 81–89). Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.
- Tánczos Péter (2021). A felismerés problémája Novalis *Himnuszok az éjszakához* című művében. In Nagy Beáta, Surányi Beáta, Ujvári Nóra (szerk.), *Az emlékező képzelőerő* (pp. 123–235). Budapest: Reciti.
- Valastyán Tamás (2007). *A keresés ritmusa: A „törekvő szellem” koraromantikus diskurzusai*. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- Valastyán Tamás (2015). „Bízzál bennünk, zarándok...”: Természetfilozófia és poézis Novalisnál. In Laczkó Sándor (szerk.), *Lábjegyzetek Platónhoz: A bizalom* (pp. 57–62). Szeged: Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó.
- Valastyán Tamás (2019). Zokszó és rejtjel: Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regényének Zulima nevű alakjáról. In Tánczos Péter (szerk.), *Női reprezentációk* (pp. 85–92). Debrecen–Balmazújváros: Debreceni Egyetemi Kiadó – Veres Péter Kulturális Központ.
- Valastyán Tamás (2024). A Gemüt gondolkodója: Novalis és a tudattalan. *Nagyerdei Almanach* 14(28), 166–173.
- Zanucchi, Mario (2006). *Novalis – Poesie und Geschichtlichkeit: Die Poetik Friedrich von Hardenbergs*. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh.